

קדמוניות

רבעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא
שנה יד • חוברת 3-4 (55-56) • תשמ"ב / 1981

העורך: אפרים שטרן
חברי המערכת: דוד אוסישקין, אברהם איתן,
מגן ברושי, יורם צפירי
סגנון: ראובן אשל
מתווה: ארנסט יעקב
מרכז המערכת: יוסף אבירם

דבר העורך — אפרים שטרן	69
הערים בארץ-ישראל בתקופה ההורדוסית — מגן ברושי	70 X
נמליה העתיקים של קיסריה — אבנר רבן	80
תגליות בארץ	
גילוי מחדש של מפעל-המים הקדום המכונה "פיר וורן" — יגאל שילה	89
תל מיכל — תחנת-מסחר לחוף הים — זאב הרצוג	96
דור ההלניסטית — אפרים שטרן	103 X
הערות על כופחים הלניסטיים מתל דור — רנטה רוזנטל-הגינבוטם	110 ^ט
מערכת-המצור הרומית בח'רבת אל-חמאם (נרבתא) שבשומרון — אדם זרטל	112
בית "גלית" — משפחה ביריחו במאה הא' לסה"נ — רחל חכלילי ואן קילברו	118
חפירות בחלוצה בשנת 1980 — אברהם נגב	122
תגובות והערות	
למאמרה של קלר אפשטיין, "פסלים ואלילי-בית מן הגולן" — פרחיה בק, שמואל ייבין	129
עוד על הפסלים דמויי-העמוד מן הגולן — קלר אפשטיין	130

ידיעות	
בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה — יוסף אבירם	131

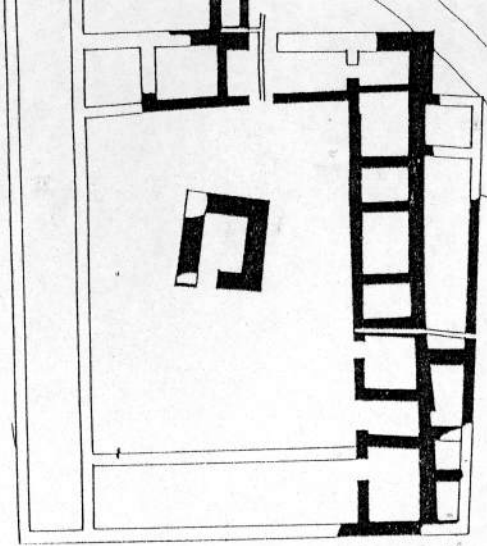
תצלומים וציורים: אגף העתיקות והמוזיאונים; המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית; לשכת-העתונות הממשלתית; קלר אפשטיין; דן בכר; פרנק בנסי; מגן ברושי; יהודית דקל; י' הררי; יורם וינברג; אדם זרטל; אברהם חי; דורון חן; ביאנקה ליפורי; אברהם נגב; אורה פארן; רוברט פריציוס; אנה קלג'ה; אבנר רבן; זאב רדובן; יגאל שילה

תמונת השער: תצלום-אוויר של נמל קיסריה; שים לב לקווי המיתאר של הנמל הקדום הנראים ככתם כהה מתחת לפני המים

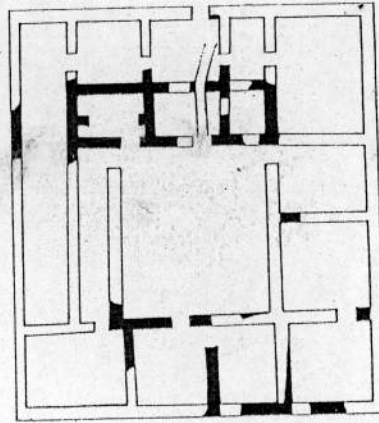
השער האחורי: כופחים הלניסטיים של חרס מתל דור המעוטרים בראשי סאטירים

©
PRINTED IN ISRAEL

נרפס בישראל במפעלי דפוס בן-צבי, ירושלים
כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

תל מיכל ; תכנית המצודה הרומית מימי הנציבים הראשונים

תל מיכל ; תכנית המצוד החשמונאי מימי אלכסנדר ינאי

מיכום

אפשר להבחין בסלע בקווים ישרים של חיתוך. אהרון הורוביץ מאוניברסיטת תל-אביב סבור, שקווים מעין אלה לא יכלו להיווצר בדרך הטבע, אלא נחצבו. הדבר עשוי להעיד אפוא, כי המקום הוכשר לעגינה. לדעת אבנר רבן יש לחפש את המעגן הרחק בתוך הים. אפשרות שלישית היא, כי הסירות נגררו אל החוף החולי לחנית-ביניים. בתום החפירות החלו באתר פעולות נרחבות של שימור ושחזור. נוסף על הגת ההלניסטית, שכבר חוזקה, ישוקמו 3 כבשני קיראמיקה, מבנה-הפולחן בצפונית שבתלוליות המזרחיות, ובעיקר המצודה הרומית הגדולה שבראש התל.

הממצאים בתל מיכל מן התקופות השונות מעידים, כי נמקם היתה תחנת-מסחר. על קשרי-מסחר, בעיקר עם איזור הים האיגיאני ועם קפריסין, מלמדים כלי-היבוא מתקופת-הברונזה התיכונה וזב, מתקופת-הברונזה המאוחרת ו-11 ומן התקופה הפרסית. תושבי היישוב עסקו גם בגידול ענבי-יין, בייצור כלי-חרס ובדיג, כפי שמעיד ממצא של משקולות עופרת וטין. לרשתות-דייגים. ייתכן, כי המקדשים שנמצאו בשכבות השונות — למן תקופת-הברזל ועד התקופה ההלניסטית — שירתו לא רק את האוכלוסייה המקומית, אלא גם ספינים ועוברי-אורח. עד כאן אותר מעגן היישוב. בריכוז הסלעים שממול דרך היורדת אל החוף, בין התל הגבוה לגבעה הנמוכה,

דור ההלניסטית

אפרים שטרן

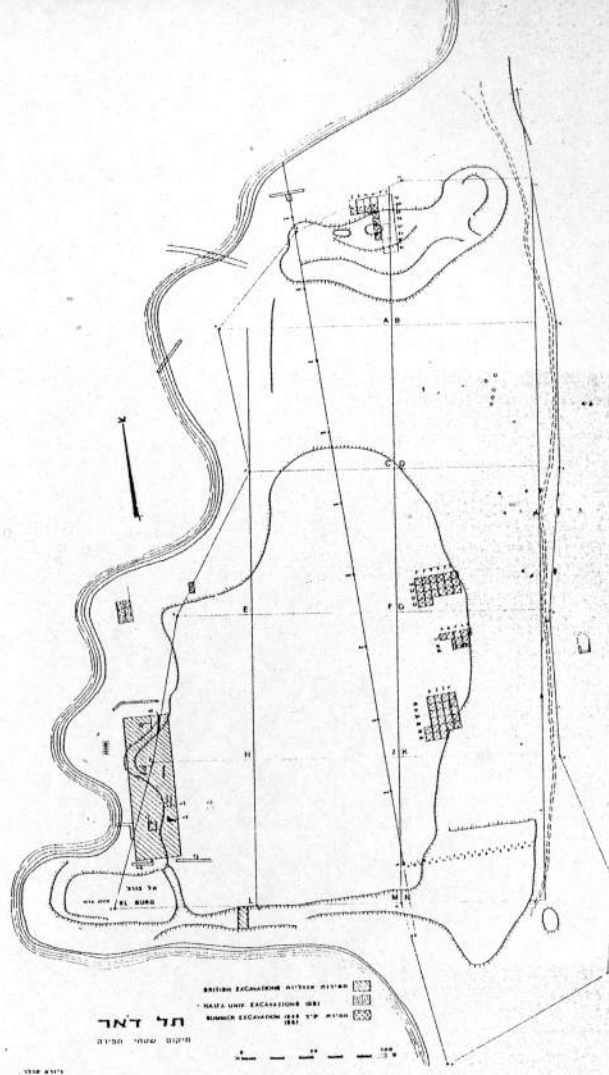
קע ההיסטוריה

לפני סה"נ, יאך לא הצליח לכבושה (היסטוריה, 5 : 66). כשמונים שנה לאחר-מכן חזר ונשנה הדבר : בשנת 139/8 לפני סה"נ הטיל אנטיוכוס הז' סידטס מצור על העיר מן היבשה ומן הים, ברודפו את יריבו טריפון, שמצא מקלט בין חומותיה. גם עתה לא נכבשה העיר, אף-על-פי ששמעון החשמונאי שלח צבא-עזר לצרים. המצור נסתיים כאשר נמלט טריפון בגפו בספינה וחזר לסוריה (חשמ"א טו : י-יד ; כה-כו).

הידיעה הבאה היא מימי אלכסנדר ינאי (104—78 לפני סה"נ), שביקש לכבוש את ערי-החוף הנכריות של ארץ-ישראל סמוך לעלייתו לשלטון. בזמן ההוא היו דור והעיר הסמוכה מגדל-שרשון — לימים קיסריה — בשלי-טתו של הטיראן זואילוס. תחילה צר אלכסנדר ינאי על עכו, ותושבי העיר ביקשו את עזרתו של תלמי לאטירוס, ששלט בעת ההיא בקפריסין, אחרי שנמלט ממצרים מפני

יר הקדומה דור — היום תל אל-פורג' אשר ליד קיבוץ שולים — היתה בימי האשורים, הבבלים והפרסים בירה פחוזה, שהשתרעה על שטח שחפף ברובו את איזור יישובתם של הפיניקים לאורך חוף הכרמל והשרון, מר, מדור ועד יפו. מן-הסתם היתה בימים ההם אחת מהנמלים העיקריות של ארץ-ישראל.

עיר השכבה האחרונה של התקופה הפרסית עזר בצורה קשה בימי המרד הגדול של הפיניקים נגד יסים בשנת 345 לפני סה"נ, ואף ייתכן, כי הפרסים יבוהו. ואולם, זמן-מה אחר-כך חזרה ושגשגה. העדות הספרותית עולה, כי בתקופה ההלניסטית ה דור עיר-מבצר חזקה במיוחד. יוסף בן מתתיהו ה אותה "מבצר קשה לכיבוש" (קדמ' יג : 2 : ב), ופז-וס מספר, כי אנטיוכוס הג' מיגאס צר עליה בשנת 219

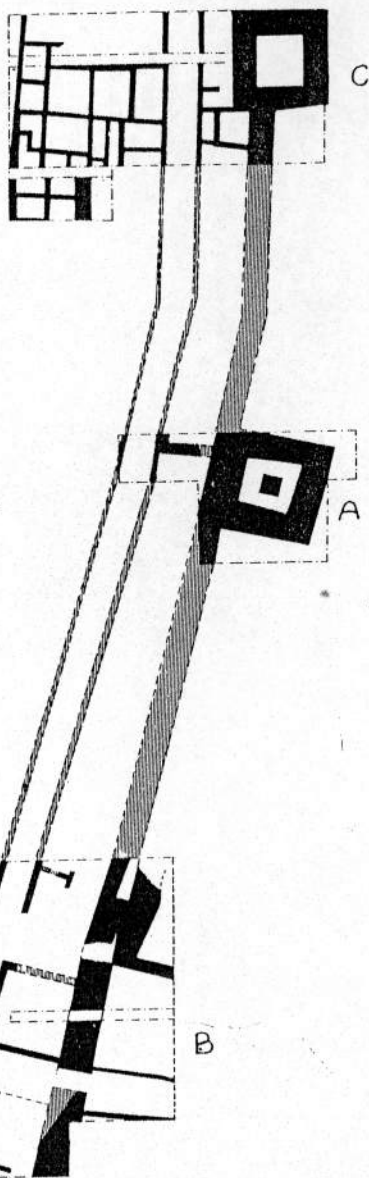

דור; תכנית התל ושטחי החפירה

קליאופאטרה אמו. ואולם, בהגיע תלמי אל עכו סירבו תושבי העיר לפתוח לפניו את שערי עירם. ינאי מיהר לכרות עמו ברית, ובתמורה מסר לו תלמי את נכסיו של זואילוס. אמת, ברשימת הערים שכבש ינאי דור עצמה אינה נזכרת במפורש, אלא נזכר רק מגדל-שרשון. עם זאת דומה, שאפשר להקיש על כיבושה של דור בידי ינאי ממקור אחר. יוסף בן מתתיהו מספר, כי העיר נכללה בין היישובים אשר "קרע פומפיוס מגבול היהודים, אשר נכבשו לפניו במלחמה ושם אותם תחת פקודת נציב הרומאים" (מלח' א' 2:2), כלומר, רק בשנת 57 לפני סה"נ הוחזרו יישובים אלה לתושביהם הנכריים.

החפירות

בשנים 1980—1981 נתקיימו בתל דור שתי עונות-חפירה, ונחשפו שטחים נרחבים מן העיר ההלניסטית, ששרידיה נשתמרו בצורה מרשימה, אף שהיו קרובים אל פני השטח. החפירה התנהלה בשלושה שטחים (א—ג) — כולם בצדו המזרחי של האתר. * אורך התל כ-500 מ' ורוחבו 400 מ', בקירוב.

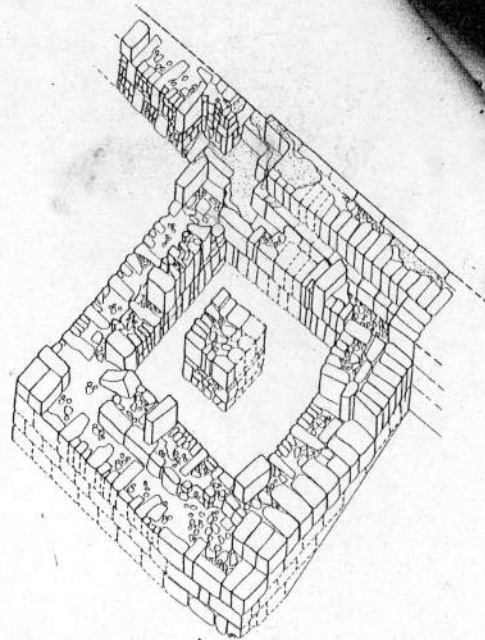
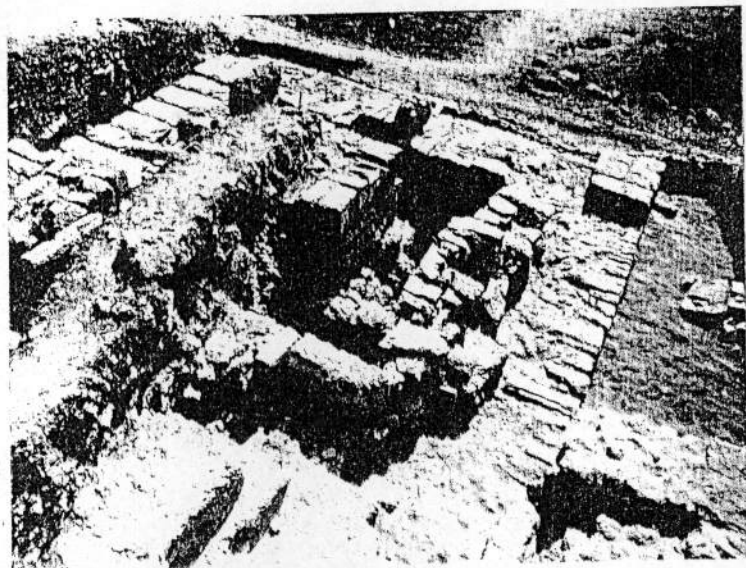
דור; תכנית כללית של ביצורי העיר בתקופה ההלניסטית וחלוקתם לפי שטחי החפירה

הביצורים

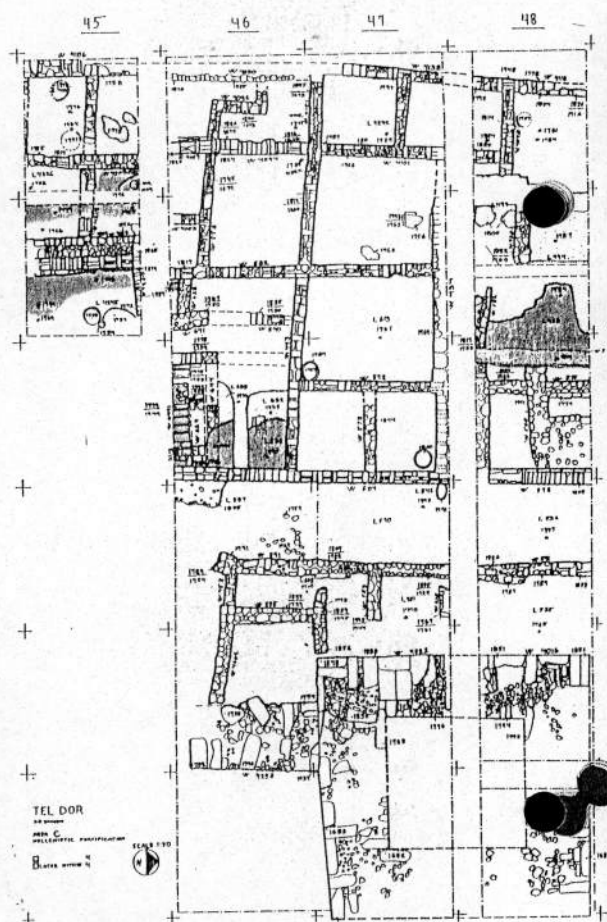
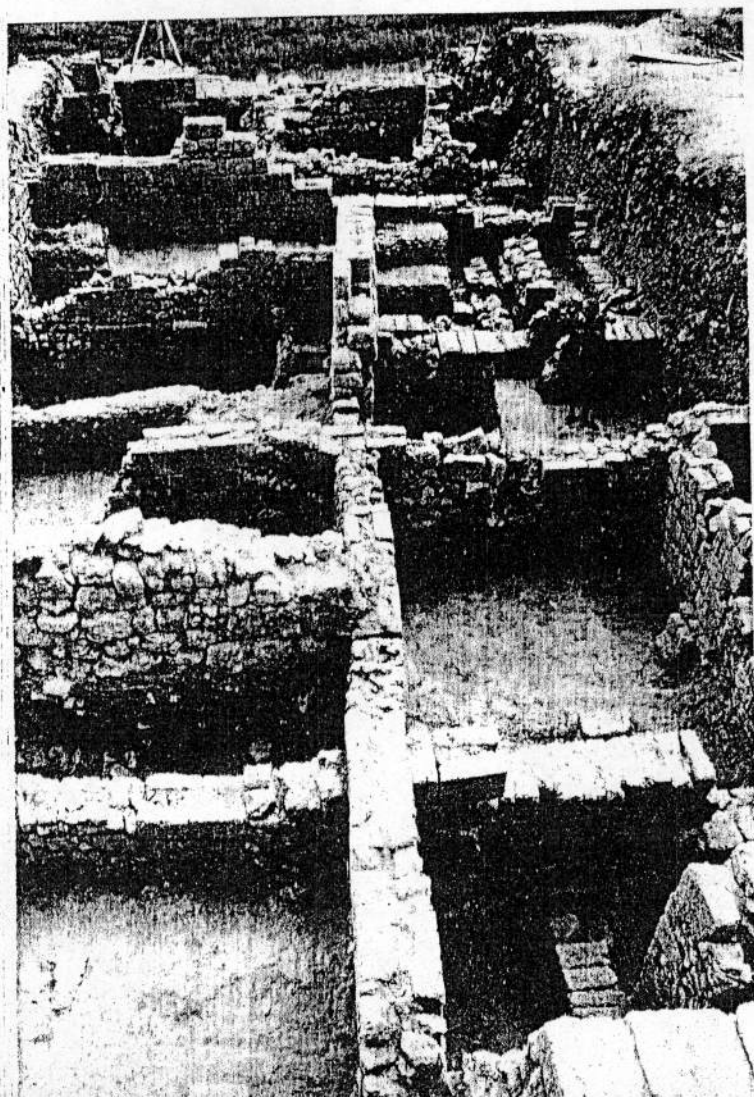
כבר בראשית החפירות נתברר, כי את דור ההלניסטית מקיפה חומה חזקה ביותר, העשויה לוחות מסותתים היטב של אבן-חול. פרט למגדלי שומרוז והמצודה ההלניסטית שנתגלתה זה לא כבר בעכו, ** זהו מן-הסתם

* החפירות נערכו מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בשיתוף עם האוניברסיטאות של בוסטון, ניו-יורק וסאקראמנטו אשר בארצות-הברית. בראש החפירות עמד כותב טורים אלה. המשלחת נסתייעה בקיבוץ נחשולים ובצוות בית-הספר התיכון החקלאי בפרדס-חנה.

** ראה: קדמוניות, ט (תשל"ו), עמ' 71-74.

דור; מימין — תחזית של חומת העיר והמגדל בשטח א'; מבט למערב; משמאל — המגדל בשטח א'; מבט מראש החומה מזרחה

יור; מימין — תכנית של איזור המגורים בשטח ג' באחד מן השלבים והלניסטיים; שים לב לסדר המבנים (לפי הסדר, מלמטה למעלה): גדר מרובע, חומת העיר וטור החנויות; רחוב, החזית המערבית של מבנה המגורים; מבנה המגורים שחולק לאורכו ולרוחבו ליחידות מגורים; בקצהו העליון של השרטוט — החזית המערבית וקטע של הרחוב השני משמאל — קטע מוביל המגורים; מבט למזרח מתוך העיר לכיוון החומה; שים לב למצב ההשתמרות

מטבע של תלמי הב' פילאדלפוס (285—246 לפני סה"נ), ומסתבר אפוא, שהחומה נבנתה בסוף ימיו של מלך זה או זמן קצר לאחר-מכן, שהרי בימי המצור של אנטיוכוס הג' כבר עמד הביצור על תלו.

תכנית העיר

בשלושת שטחי-החפירה, ובמיוחד בשטח ג', נתגלו קטעים מרובע-המגורים של העיר ההלניסטית. נתברר, כי העיר ההלניסטית — ואולי אף העיר הפרסית — נבנתה על-פי תכנית מדוקדקת ביותר, הלא היא התכנית על-שם האד-ריכל היווני היפודאמוס איש מיליטוס, שחי במאה ה-5 לפני סה"נ. על-פי תכנית זו חולקה העיר לרבעים בעלי תפקודים שונים: רובע של מקדשים, רובע של בנייני-ציבור, רובע-מגורים וכיו"ב. מקומם של גושי-המבנים השונים, שצורתם ריבועית או מלבנית, נקבע מראש, וביניהם הפרידו רחובות ישרים שבניצב להם.

עיון בתצלומי-האוויר מעלה, כי רובע מבני-הציבור נבנה בחלקו הצפוני של האתר. רובע זה בוודאי כולל את האגורה, את התיאטרון ומבנים אחרים. עוד בשנות החמישים נחשף חלק מן התיאטרון. בחפירות שערכה משלחת בריטית בשנות העשרים נחשפו בקירבת חוף הים שרידיו של מקדש הלניסטי, שהוא אולי גדול המקדשים מתקופה זו שנתגלו עד כה בארץ-ישראל. יש מקום להניח, כי בסביבתו הקרובה יימצאו עוד שרידי מקדשים.

בשטחי-החפירה שלנו, שנקבעו כולם בצד המזרחי של האתר, נתגלו קטעים מרובע-המגורים, אשר השתרע לאורך כל הצד הזה, למן השער שבדרום ועד שטח ג' שבמרכז — כלומר, לאורך כ-200 מ' — ואין ספק, שהם נמשכים גם צפונה עד קצה התל.

לאורך כל החומה נצמד אל צדה הפנימי טור ארון של חנויות ובתי-מלאכה. באחד מהם נתגלה רובד עבה של חלזונות-ארגמן כתושים, ששימשו בוודאי להכנת צבע הארגמן הידוע, שבו צבעו הפיניקים את אריגיהם (וראה עוד להלן). פתחי החנויות פנו אל רחוב ישר כמו סרגל, אשר התמשך מדרום לצפון. רחובו כ-2 מ'. מעברו השני נתגלתה חזיתו הנאה של בית-מגורים צר וארוך, ששרידיו נחשפו בשלושת שטחי-החפירה! פתחיו המזרחיים של המבנה פונים לעבר הרחוב. רחוב המבנה כ-20 מ', בעונה האחרונה, נתגלתה גם חזיתו האחרת, הפונה אל רחוב מקביל אשר ממערב לבניין. את המבנה דמוי-הרכבת, אשר שרידיו נחשפו במרחק של עשרות מטרים זה מזה, חצו, כפי הנראה, סימטאות שבין שני הרחובות, אלא שהללו עדיין לא נחשפו. יש מקום להניח, כי בצדו המערבי של הרחוב השני היה גוש-מבנים זהה.

הבניין הארוך חולק ליחידות-מגורים, הן לאורכו הן לרוחבו, וכל "דירה" השתרעה אפוא על שטח מצומצם ופתחה הולך אל הרחוב הקרוב. ייתכן, כי חפרנו רק את שרידי הקומה הראשונה, וכי מעליה היתה קומה נוספת. במקום אחד או שניים נחשפו גם שרידי מרתפים.

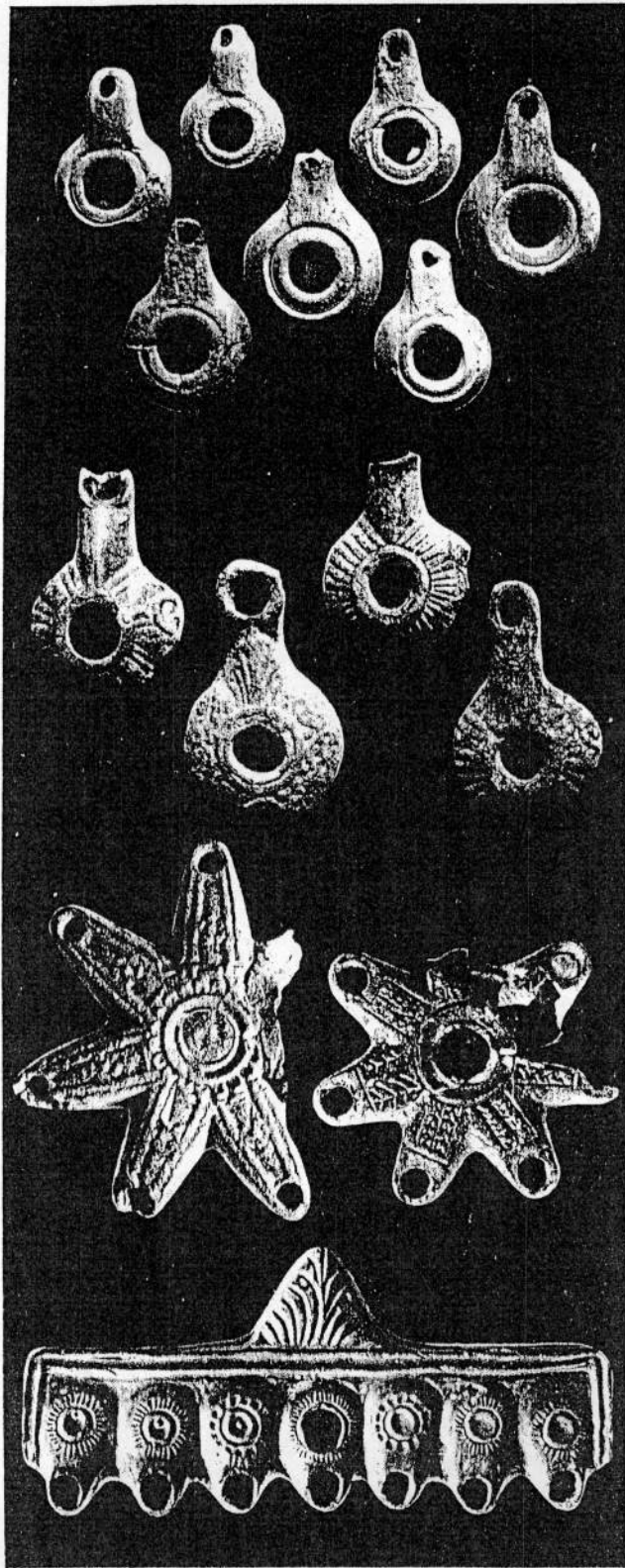
הביצור המרשים ביותר ששרד בארץ מן התקופה ההלניסטית. רוחב החומה כ-2 מ'. אבניה, שאורכן כמטר ורוחבן כמחצית המטר, ערוכות באופן שראשן תמיד פונה כלפי חוץ. גמישותה היחסית של אבן-החול וכושרה לספוג מהלומות בלי להישבר בוודאי איפשרו לה לעמוד בפני אילי-המצור המשוכללים של התקופה. בכמה מקומות שרדה החומה לגובה של 3 מ'.

עד כה נתגלו שרידיהם של שלושה מגדלים כמעט ריבועיים, הבולטים מן החומה החוצה. המרחק בין מגדל למגדל כ-50 מ'. מגדל אחד נמצא בקירבת השער המזרחי של העיר, ששרידיו מן התקופה ההלניסטית כמעט נמחקו בשעת הבנייה הרומית שמעליו. גם המגדל נפגע בצורה קשה, אך שני המגדלים האחרים, ובעיקר המגדל האמצעי שבשטח א', נשתמרו היטב. פרט מעניין במגדל זה הוא העמוד המרכזי, העשוי אבנים גדולות ושימש ללא ספק לבניית מדרגות-עץ סביבו, שאיפשרו למגינים לעלות אל הגג. ככל הידוע לנו זאת הדוגמה הקדומה ביותר של גרם-מדרגות מטיפוס זה, שנפוץ באדריכלות הארצישראלית בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית.

החומה, המגדלים ושרידי השער — כולם נתגלו בצדו המזרחי של האתר, וביצורים מרשימים אלה יש בהם כדי להמחיש את דבריו של יוסף בן מתתיהו ולהסביר את הצלחתה של דור ההלניסטית לעמוד פעמיים בפני מצור כבד של צבאות גדולים. מן הראוי להוסיף, כי בחתך שעשינו ליד החומה נתברר, כי החומה ההלניסטית בנויה מעל לחומת העיר מן התקופה הפרסית וכמעט באותו התוואי. ייתכן, כי החומה לא נבנתה בראשית התקופה ההלניסטית, שכן מתחתיה נמצא רובד מראשית התקופה, שאולי הגן עליו הביצור הקודם. רובד זה הכיל

דור: מחסן מן התקופה ההלניסטית המאוחרת שנתגלה בשטח ב' ובו בתריסר פיטוסים וקנקנים

דור; נרות-חרס מסוגים שונים; למעלה — מן התקופה ההלניסטית
הקרומה; למטה — מן התקופה ההלניסטית המאוחרת

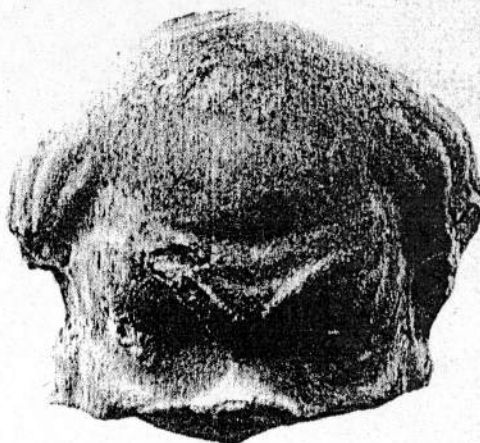
כי הרחוב שבין החנויות למבנה הארוך
וכך ניתן מחסה להולכים בו.
ראוי לציין, כי לפי העדות הארכיאולוגית התקיים
הארוך במשך כל התקופה ההלניסטית, כלומר,
ראשית המאה הג' ועד המאה הא' לפני סה"נ. עד
נשתמר בצורה מפליאה לגובה של 2 מ' ויותר. דומה,
לא נחרב במלחמה, לפחות עד ימי אלכסנדר ינאי, ולכן
זה מדי פעם מחדש: הרצפות הוגבהו — כפי שמעידות
רצפות הלניסטיות זו על זו בכמה חדרים — הפתחים
תמו, וגם הקירות הוגבהו. בין שלב לשלב שונתה חלוקת-
הפנימית של המבנה ושונה תפקוד חדריו. באחד הש-
ים אף נבנו שתי בריכות-מים מטויחות. עם זאת לא
גו השינויים מן הקירות החיצוניים. על הרצפות השונות
גלו מטבעות רבים וטביעות-חותם על ידידות של קלקני-
מיוון — בעיקר מרודוס ומקנידוס (וראה להלן) — והיו
אפוא נתונים מהימנים לתארוך המיפלים השונים.
רצפות הבניין עשויות לעתים גיר כתות ולעתים טין
וש. הקירות החיצוניים בנויים בסגנון המקובל של הת-
זה, כלומר, בעיקר אבני-גיר מסותתות היטב, שהונחו
ויטה של ראשים, כמו אבני החומה. המחיצות, לעומת
נבנו בסגנון-בנייה פיניקי מובהק, הבא לידי ביטוי
יימוש באומנות של אבני-גזית וביניהן מילוי של אבני-
ל. בפרק-זמן זה היו חומרי-הבנייה העיקריים אבני-חול
ומיות.
ניתן לומר על בנייה זו, שתכנונה היה יווני,
לפרטי הבנייה נעשו בסגנון פיניקי.

וצאים
קופה ההלניסטית היתה דור עיר-נמל פורחת, שדרכה
או מוצרים רבים מן החוץ. אין תימה אפוא, כי הממ-
בבתי העיר היה עשיר במיוחד וכלל שפע של כלים
באים.
חדרים השונים נתגלו כלי-חרס מקומיים רבים, כגון
זנים, פכים, פכיות, צפחות, מחבתות וקערות. תארוכם
דווקא יחסית של השלבים השונים של המבנים ועושרו
הממצא הקיראמי מתירים לנו להניח, כי בעתיד תהיה
אתר-מפתח לקביעת הטיפולוגיה של הכלים מתקופה
כן נמצאו יותר ממאתיים נרות-חרס שלמים, רובם
יפוסים שכיחים. עם זאת נתגלו גם כמה נרות נדירים
אף יחידים בסוגם, כמו, למשל, נר בעל שבע פיות, הן
ורת כוכב הן בדמות "חנוכיה".
רבים הובאו, כאמור, ממדינות הים, ובראש
נש. נקני-יין יווניים יפים. יותר ממאה ידידות של
זנים טבועות בטביעותיהם של יוצרי היין, רובן מן
י רודוס ומיעוטן מקנידוס הסמוכה. כן נמצא מספר
של כלי-יבוא מרוב הטיפוסים הידועים מיוון עד אי-
יה.

זכלי-החרס האחרים ראוי לציון כתריסר ראשים של
סירים מוזקנים, שעיתרו כופחים מפוארים של חרס

דור; ממצאים מן התקופה ההלניסטית
 משמאל למעלה — פסל-שיש המתאר את ראשו של הרמס; משמאל
 למטה — נטיפת-עצם המתארת את האל בס; מימין למעלה — ראש-
 חרס של אלה; באמצע ולמטה — ראשי סאטירים של פאואנס ושל חרס

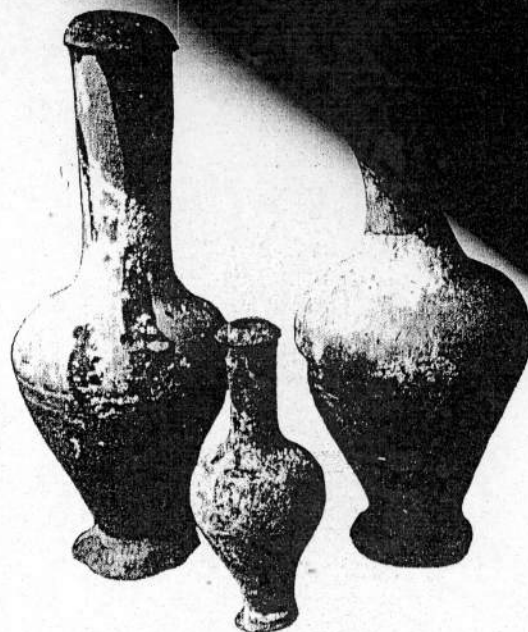

על הרצפות השונות נתגלו עד כה כמאתיים מטבעות. מטבעות רבים הם מן התקופה ההלניסטית, וביניהם אף מטבעות-כסף. המטבעות האחרים הם מתקופות מאו-חרות יותר, מהם כעשרים מטביעת דור עצמה ומטבע אחד מימי המרד הראשון.

מן הממצאים הקשורים בחיי-היומיום של העיר ראוי לציין כמה משקלות-עופרת, שטבועים בהם ציון מש-קלם ושמו של הפקיד שהיה אחראי לאמיתותם. כן נמצאו קערות-אבן מלוטשות להפליא, אשר נעשו מאבן צבעונית, כגון גראניט אדום או אפור, שיש וכיו"ב. חדרים אחדים הכילו משקולות נול ופלך רבות של חרס, אבן ועופרת, דבר המעיד, שנשות העיר טוו וארגו חלק מן הבגדים בביתן. בהקשר זה מן הראוי להזכיר גם את בית-המלאכה הנזכר להכנת צבע הארגמן. ניתן אפוא להניח, כי בעיר-נמל זו, שאוכלוסייתה בעת ההיא היתה ברובה פיניקית, היו גם בתי-מלאכה לצביעת בדים, מלא-כה שהשתבח בה עם זה.

באתר נתגלו גם כלי-איפור של עצם ותכשיטי כסף וזהב, רובם עגילים וטבעות. בעונה השנייה נמצאו באחד החדרים כמה נטיפות של פאיאנס ועצם בסגנון פיניקי-מצרי, המתארות אלים שונים. היפה שבהן היא נטיפה קטנה של עצם, המתארת את האל בֶּסֶס.

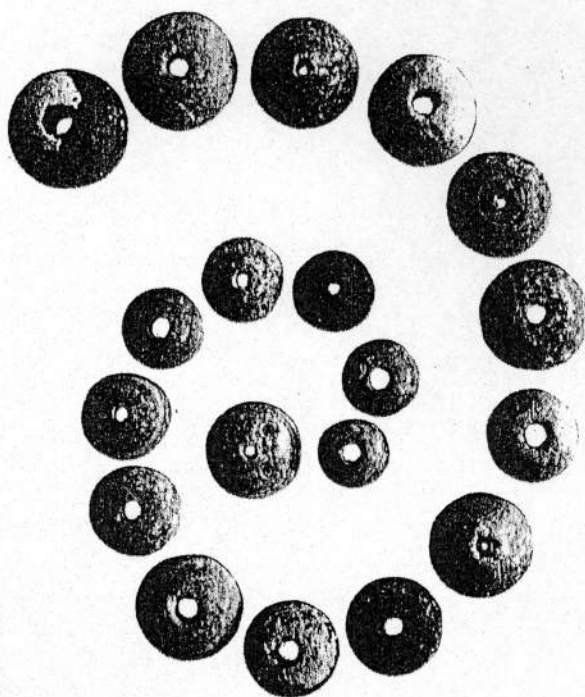
ממערב לשער המזרחי נתגלו כמה שברים של שיש, שחרות בהם אותיות גדולות ומלים ספורות ביוונית.

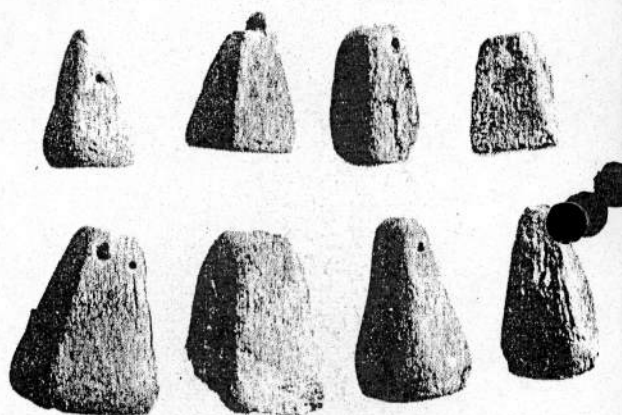
דור; בקבוקי-חרס מן התקופה ההלניסטית

(וראה העטיפה האחורית ומאמרה של רנטה רוזנטל-הייטס בחוברת זו), וכן צלמיות-חרס אחרות, ברובן נשים. גם נמצאה קבוצה גדולה של כלים בזעיר-אנפיון, ששימשו ללא ספק ככלי-מנחה. על אחד מהם חרות יוונית השם "אַלִּיפּוֹס".

בין קירות המבנים נמצאו גם כמה שברים של פסלי-שיש, ששימשו ברובם כחומרי-בנייה בתקופה הרומית. נמיוחד ראוי לציין ראש של האל הרמס ושבר של פסל שתיאר את הורוס החותר בספינה בנילוס. עוד נמצאו חלקים של פסלים שמידותיהם גדולות מגודל טבעי, כמו, למשל, כף-יד. בכך יש יותר מרמז על אשר הכילה העיר נתקופה זו.

דור; משקולות-פלך של אבן ושל עצם מן התקופה ההלניסטית

דור; משקולות-נול של חרס מן התקופה ההלניסטית